

February-2022

E-ISSN - 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 287

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

February-2022

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue-287

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo : Rasia's attack on Ukrain (Source-Internet)

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Bulgaria**
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia**.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] **India**
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. P. K. Shewale - BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.] **India**
- ❖ Prof. K. M. Waghmare - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vidya Surve-Borse - MGV's LVH Arts, Sci. & Com. College, Panchavati-Nashik [M.S.] **India**

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy**.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
English Section			
01	Information about Prehistoric Art in Central India at Bhimbetka	Dr. Pravin Chavan	05
02	Feelings of Isolation and Loss in Jhumpa Lahiri's 'When Mr. Pirzada Came To Dine'	Sahebrao Kamble	12
03	Friendship and Love Life in Chetan Bhagat's 'Five Point Someone : What Not To Do At IIT'	Vinayak Khot	15
04	Colonialism, Economics and Museums in Maharashtra	Dr. Ashwinkumar Rathod	18
05	Dalit Literature : A Voice of Revolt	Dr. Rajendra More	23
06	Performance Evaluation Study to Improve Efficiency of Effluent Treatment Plant in Automobile Industry	Chandrakant Yelam, Shridhar Jadhav, Abhijit Thorat & Sanjaykumar Thorat	26
07	Fluoride Comparative Study of Nagzari Lake, Loni Lake with Penganga River of Kinwat Taluka, Nanded District (M.S.)	Dr. Anand Bhalerao	32
08	A Correlational Study between Change Proneness and Psychological Well-Being among Organic Agricultural Population (N-150)	Deepa Naik	37
09	Study of Spider Fauna from the Cotton Fields of Vitala Village Near Wardha River Pulgaon, India	Dipti Kadu	43
10	Is Mobile based Applications a Possible Solution to Tackle the Mental Health Challenges among Uniformed Forces : A Scoping Review	Dr. Vinod Gajghate	48
11	Study of Love Marriage Male and Arranged Marriage Male on Expectations from the Life Partner	Dr. Sarika Kshirsagar	54
12	Teacher's Effectiveness in COVID 19	Dr. Ramesh Nikam	59
13	Current Status of Online Teaching and Learning During Lockdown Period in Maharashtra	Dr. Anand Shinde	66
14	Ensuring Effective Online Teaching	Dr. Lakshmi Muthukumar	73
15	Significance of Canal Irrigation on Changes in Cropping Patterns	Dr. Ankush Doke	78
16	Values among Working Women and Non-Working Women	Dr. C. P. Labhane, Anil Sawale	83
17	Importance of Online Banking in Indian Economy	Prof. Yuvraj Jadhav	88
18	Bank Loan Disbursement to Self Help Groups through Karnataka Sahakara Sindhu	Dr. Nirmala J.	92
19	A Correlational Study between Environmental Attitude and Occupational Stress among Conventional Farmers (N-150)	Deepa D. Naik	101
20	Integrated Watershed Development in Northeastern Parts of (Raver Taluka) Dist: Jalgoan, Maharashtra : An Overview	Dr. K. H. Nehete	106
हिंदी विभाग			
21	भारतीय काव्य में सांस्कृतिक जीवन मूल्य	डॉ. वाल्मीक सूर्यवंशी	109
22	आधुनिकयुग में भारतीय नारी के आदर्श	डॉ. विमुखभाई पटेल	112
23	स्त्री विमर्श के परिप्रेक्ष्य में 'निर्मला' उपन्यास	डॉ. सरला तुपे, डॉ. सुजाता लामखडे	116
24	महिला सशक्तीकरण और पंचायती राज : एक अध्ययन (उत्तराखंड के विशेष संदर्भ में)	डॉ. शिखा जैन	120
25	'मुझे चाँद चाहिए' उपन्यास में मध्यवर्गीय परिवार	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	127

संत ज्ञानेश्वरांचा मानवताद

प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील

मराठी विभाग प्रमुख

महिलारत्न पुष्पाताई हिरे महिला महाविद्यालय, मालेगाव

9422031401

मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील दुसरा महत्त्वाचा प्रवाह हा संत वांग्मयाचा आहे. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम इत्यादी वारकरी संप्रदायातील संत कवी, रामदासांचे स्वतंत्र वळण यांनी मिळून निर्माण केलेल्या साहित्याने अध्यात्मिक साहित्याने समता प्रस्थापित करण्याचे महत्त्वपूर्ण काम केले आहे. भक्ती आणि तत्वज्ञान यांचा सुंदर मिलाफ संत साहित्यात पहावयास मिळतो. मराठी भाषेच्या प्रारंभिक अवस्थेत निर्माण झालेल्या या कसदार संत साहित्याची जनमानसावरील पकड अद्याप टिकून आहे. महाराष्ट्रात भागवत धर्माचा पाया घालून मराठी भाषेला खऱ्या अर्थाने समृद्ध व संपन्न बनवणारे संत श्रेष्ठ ज्ञानेश्वर यांच्या साहित्याचा अभ्यास हा जीवन उपयोगी आहे. संत साहित्य हे मराठी भाषेच्या प्रारंभ काळातील वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्य आहे. केवळ इतिहासाच्या संदर्भातच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाच्या संदर्भात देखील त्याला महत्त्वाचे स्थान आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या संत साहित्य निर्मितीच्या काळात महाराष्ट्राची राजकीय परिस्थिती जरा वेगळी होती. समाजजीवन कसे होते हे देखील लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. महत्त्वाचे आहे संत साहित्य म्हणजे मुख्यतः महाराष्ट्रातील भागवत संप्रदायाच्या संतांनी निर्माण केलेले साहित्य. तेराव्या शतकात ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी म्हणजेच भावार्थदीपिका हरी गीता टीका लिहिली. तेराव्या शतकाच्या अखेरीला म्हणजे इसवी सन १२९० मध्ये ज्ञानेश्वरीची रचना झाली. ज्ञानेश्वरी म्हणजे सर्वांना समजेल अशी सुबोध मराठी भाषेतील स्त्री शूद्र या सर्वांसाठी रचलेली गीताटीका होती. ज्ञानेश्वरांनी या ग्रंथाद्वारे दाखवून दिले की साहित्य हे सर्वांसाठी आहे.' संतांनी सामान्य माणसांपर्यंत ज्ञान पोहोचावे यासाठी आग्रह धरला आणि लोकांच्या बोलीभाषेत साहित्यनिर्मिती केली..... संतांनी जे विचार मांडले ते प्रसार माध्यमे लोकांना परिचित त्यांच्या आयुष्यात रुजलेली, कीर्तने, प्रवचने, भासडे गवळणी, स्तोत्रे यामधून संतांनी सर्वसामान्य लोकांशी जवळीक साधली'(1)ही बाब संत साहित्याचा अभ्यास करताना लक्षात घेणे अत्यंत गरजेचे आहे.

या संदर्भात विचार केला तर ज्ञानेश्वरी आदर्श पंथ प्रवर्तक व अभिजात टीकाकार होते असे म्हणण्यात बिलकुल अतिशयोक्ती नाही. श्रोत्यांपुढे त्यांच्याइतके आस्थेने व बारकाईने लक्ष असणारा दुसरा ग्रंथकार मराठी साहित्यात तरी अजून झाला नाही. शोध त्यांची गरज ध्यानात घेऊन ते पुष्कळदा निरनिराळ्या तऱ्हांनी विषयाचा विस्तार करतात पण विवेचनाच्या ओघात ही अवधान सुटल याची जाणीव होताच ते लगोलग श्रोत्यांचा अनुनय करण्याची काळजी घेतात. त्यामुळे त्यांच्या शैलीत सुगमता असूनही उथळपणा नाही. सखोलता असूनही अवघडपणा नाही. "न पाहे श्रोत्यांचे वदन' अशी दासोपंत वृत्ती त्यांची होत नव्हती. त्यांची भूमिका वादक कुशल पंडिताची नाही, तर्क निपुण भाष्य काराची नाही. तर ती प्रेमळ उपदेशकाची आहे. सहृदय शिक्षकाची आहे, ममताळू मातेची आहे. तत्वज्ञान ह्या सारखा गहन विषय सामान्य जनतेच्या आटोक्यात आणण्याचा त्यांनी यशस्वी उपक्रम केला"(2) वाचकांच्या वृत्तीशी समरस होऊन लिहिणाऱ्या कलावंताचा हळुवारपणा त्यांच्या वृत्तीत असल्यामुळे त्यांच्या शैलीला एक मधुरता लाभली आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या भावार्थदीपिका आणि लोकांना कवित्वाची प्रेरणा तशीच कीर्तनाची स्फूर्ती दिली. ज्ञानाचा प्रभाव वर्णन करताना ज्ञानाचे स्वरूप विशद करताना भावार्थदीपिका ज्ञानेश्वरांची प्रतिमा अत्यंत उच्च आणि विरल वातावरणात निरंकुश पणे विहार करताना दिसते.

ज्ञानेश्वरांच्या मनावर लहानपणापासून धर्म निष्ठेचे संस्कार झाले होते. गुरु परंपरेने नाथपंथातील अद्वय आनंदाचा वारसा त्यांना लाभला होता. परतत्व स्पर्शामुळे त्यांच्या प्रतिभेला एक वेगळे ऐश्वर्य लाभले होते. गुरु परंपरेने नाथपंथातील अद्वय आनंदाचा वारसा त्यांना लाभला होता. परतत्व स्पर्शामुळे त्यांच्या प्रतिभेला एक वेगळे ऐश्वर्य लाभले होते. आपले साहित्य निर्मिती हे सर्व ईश्वराचे पूजन आहे हा एक वाग्यजे आहे ही त्यांची धारणा होती. आपल्या सर्व कार्यांचे श्रेय ते आपल्या गुरुंना म्हणजे निवृत्तीनाथ यांना देतात.

" तिरे संस्कृतची गहने । तोडुनी मराठी या केली शब्द सोपाने

रचिली धर्म निधाने । निवृत्ती देव "(3) ज्ञानेश्वरांच्या साहित्याची प्रेरणा ही सदैव धर्मरक्षणाची आहे. ज्ञानेश्वरांच्या वागण्यात त्यांची उत्कट धर्मभावना ओतप्रोत भरून राहिली आहे. ज्ञानेश्वरांचा धर्मविषयक दृष्टिकोन सर्वस्पर्शी होता. धर्म हा जीवनाच्या सर्व शाखांची निगडित आहे. त्याला अनेक प्रेरणा व प्रवृत्ती आहेत. त्यांचा परस्परांना जाता कामा नये तर त्या परस्परपूरक झाल्या पाहिजेत. ज्ञानेश्वरांची प्रतिभा लोकोत्तर आहे. सर्वांशी अविरोधाने आपला कार्यभाग साधण्याची हातोटी ज्ञानेश्वरांनी हस्तगत केली आहे. कोणत्याही गोष्टीशी ते चटकन तादात्म्य पावतात. विरोधा पेक्षा सामंजस्य यावर त्यांची सारी भिस्त आहे. यादृष्टीने ज्ञानेश्वर म्हणजे मूर्तिमंत विधेयकता होय. त्यांची विचारप्रणाली सांप्रदायिक व साचेबंद नाही. त् ती समन्वयशील व सर्वसंग्राहक आहे. धर्माच्या कोणत्या संघाची त्यांनी उपेक्षा केली नाही. ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग व अष्टांग योग हे मार्ग दृष्टीला जरी वेगळे दिसले तरी त्यापैकी प्रत्येक मार्ग हा मानवाच्या मूलभूत प्रवृत्तीतून निर्माण झालेला आहे.

लोकसंग्रह हा तर त्यांच्या कार्याचा केंद्रबिंदू होता. त्यामुळे योग आणि भक्ती ज्ञान आणि कर्म या पैकी कोणत्याही निष्ठेचे निरूपण करावयाचे म्हणजे त्यात ते अगदी रंगून जात. ज्ञानेश्वरांची समन्वय दृष्टीही त्यांच्या जीवितकार्य अशी सुसंगत आहे. दलीतोद्धार हे त्यांच्या कार्याचे प्रमुख अंग होते. महाराष्ट्रातील शूद्रातिशूद्रांच्या धर्म श्रद्धेला तत्त्व जिज्ञासा ची जोड द्यावी त्यांची धर्म साधना डोळस व अंतर्मुख बनवावी म्हणून ज्ञानेश्वरांनी मराठीतून ग्रंथरचना केली. ज्ञानेश्वरांच्या लेखनात सर्वसामान्य लोकांचे धर्म जीवन उच्च पातळीवर नेण्याची तळमळ आहे. सामान्य जन विषयी त्यांच्या अंतःकरणात उत्कट सहानुभूती आहे. आहे म्हणूनच ज्ञानी पुरुषांनी दैनंदिन व्यवहारात अलौकिकत्व मिरवू नये, आपली कर्तव्य पार पाडून इतर लोकांना धडा घालून द्यावा असे त्यांनी आवर्जून सांगितले आहे." ज्ञानेश्वरांनी जरी आपल्या तत्त्वप्रणाली तर अध्यात्म निष्ठेला अग्रस्थान दिले तरी तत्कालीन परिभाषा न सोडता आपल्या अध्यात्म विचारात त्यांनी मानवतावादाचा आशय ओतला आहे. "(4) अर्थातच हा मानवतावाद जनसामान्यांच्या कल्याणासाठी आहे. अंतःकरणाच्या शुद्धतेसाठी नीतिमूल्यांचा आग्रह धरला. भक्ती पंथात करुणेचे स्थान अतिशय महत्त्वाचे मानले गेले आहे. करुणा तत्त्वामुळे निर्गुन कर्म सिद्धांताची धार बोथट होते. निसर्गात जिकडेतिकडे दारून नियतीचे साम्राज्य दृष्टीस पडते. मानवी व्यवहार निव्वळ न्यायाच्या तत्त्वावर चालत नाही. वैद्याचे दुःख पाहूनही कित्येकदा मनुष्याचे मन द्रवते होते. असे ज्ञानदेवांच्या एकूणच रचनेतून लक्षात येते.

श्री ज्ञानेश्वर हे आत्मानुभव संत आहेत. समाजाला प्रबोधन करण्याचे कार्य त्यांनी गुरु आज्ञेनुसार स्वीकारलेले आहे. हे विश्वची माझे घर । या विश्व व्यापक भूमिकेतून रचलेल्या भावार्थदीपिका चे स्वरूप

भावार्थ कथनाचे आहेत. "रुढीच्या कर्मकांडाच्या व परंपरेच्या हातात सापडून अगतिक झालेल्या धर्मविचार आला त्यांना कालानुरूप रूप द्यायचे होते. एक प्रकारे हे कार्य भिंत चालवणे इतके अवघड होते. वेदांचे सामर्थ्य पठण यात नाही, आचरणात आहे. याची जाणीव लोकांनी रेड्यामुखी वेद बोलविले ला या चमत्कार तुन जागृती ठेवली"(5) जाती व्यवस्थेतील कर्मकांडातील विघटित होऊ पाहणारा समाज त्यांना संघटित करावयाचा होता. बुद्धिजीवी व श्रमिक यांना त्यांच्या वैशिष्ट्यांसह एकत्र आणायचे होते. वारकरी संप्रदायाची ही वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन त्यास व्यापक रूप देऊन समाज एकत्रीकरणाचे कार्य साधण्याची कल्पना ज्ञानदेवांची. त्यांच्या या कर्तृत्वामुळे ज्ञानदेवे रचिला पाया । रचिले देवालया । असा उल्लेख केला जातो. एकनाथांच्या काळातील अस्मानी-सुलतानी संकटातही धर्मरक्षणाचे कार्य सर्व संप्रदायांनी एकत्र आणून हा धर्म संप्रदाय काम करू शकला. ज्ञानदेवांनी ही विवेक वेणीची लावणी केली ती मराठीच्या उद्यानातच. प्राणी मात्र बदल असलेले प्रेम व बहुजन समाजाला जाणता व्हावा हे हेतू साध्य करण्याचे प्रयोजन ज्ञानदेवांचे होते.

संत ज्ञानेश्वरांनी वर्णाश्रम चा निषेध केला. परंतु हा निषेध फक्त भक्तीच्या क्षेत्र पुरताच मर्यादित होता. त्यांनी भक्तीचा मार्ग सर्वांसाठी मोकळा केला. ज्ञानेश्वरांनी जरी भक्तीच्या क्षेत्रात जातिभेद वर्णभेद नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला परिणामस्वरूप इतर सामाजिक क्षेत्रात सुद्धा जातीभेदाची तीव्रता कमी झाली. ज्ञानेश्वर यांना त्यांच्या कार्यात पूर्ण सफलता मिळाली आहे आज सुद्धा वारकरी पंथात ब्राह्मण आणि शूद्र जातीभेद विसरून खांद्याला खांदा लावून पंढरपूरची वारी करतात. ज्ञानेश्वरी मानवते कडून विज्ञानाकडे देखील घेऊन जाते व वास्तव जीवनाची जाणीव करून देते. गीतेचे हे तत्त्वज्ञान सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवले होते पोहोचवताना लोकांना अनासक्त अहंकार हिंद निष्काम कर्मयोग सांगितला. आणि अज्ञानी भक्तीचा उपहास केला. कर्म पंडितांच्या कर्मकांडाचा निषेध करून अध्यात्मिक अनुभूती चे महत्त्व सांगितले. ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या व सोळाव्या अध्यायाच्या आधाराने नीती तत्त्वांचे विवेचन करून त्यांनी शुद्ध व सात्विक आचरणावर जोर दिला. जेव्हा सामान्य जनता ज्ञान उपासनेतून दूर राहिले अज्ञानाचा अंधकार चाचपडत राहिली, धर्माच्या नावावर चुकीच्या समजुती प्रचलित झाल्या. त्या काळात ज्ञानेश्वरांनी लोकांना ज्ञानामृत पाजले तेही स्वतःच्या मातृभाषेतूनच. त्यामुळे ज्ञानेश्वरांच्या समग्र साहित्यातून आपल्याला मानवतावाद डोकावताना दिसतो. किंबहुना तो ठायीठायी भरलेला दिसतो.

संत साहित्य हे काही वांग्मय प्रेरणांनी निर्माण झालेले नाही. ज्ञानेश्वर आणि भागवत धर्माचा पाया घातला त्या संप्रदायात समाजाच्या सर्व थरातील भक्त सहभागी झाले. आजवर ज्यांना माणूस म्हणून प्रतिष्ठा मिळाली नव्हती असे स्त्री शूद्र ही या संप्रदायात भक्त म्हणून दाखल झाले आणि त्यांना भक्तीच्या पातळीवर समानतेचा अनुभव आला. या संतांनी आपल्या दैवतांची भक्त म्हणून संवाद केला. आपली सुखदुःखे त्यांना सांगितली. आनंद मिळाला तो त्यांना सांगावासा वाटला. भक्तीच्या मार्गावरचा आपला प्रवास कसा होत गेला हे त्यांना सांगावेसे वाटले. त्यातून बहुतेक संतांची अभंग रचना झाली आहे. त्यामागच्या प्रेरणा त्यांच्या जीवनात समाजात आणि संस्कृतीत कशा आहेत हे पाहिले की संत साहित्याचे स्वरूप हे लक्षात येते. यादवांच्या राजवटीत उतरता काळ आणि मुसलमानी आक्रमणे यामुळे बनलेल्या समाज जीवनापासून संत अलिप्त नव्हते. ज्या भागवत संप्रदायाचा एक भाग म्हणून संत साहित्य निर्माण झाले, तो संप्रदाय मुली समाजाच्या पारमार्थिक उन्नतीसाठी निर्माण झालेला होता. म्हणून संत साहित्याच्या प्रेरणा संतांचा वैयक्तिक जीवनात नव्हे तर व्यापक अशा समाजजीवनात शोधाव्या लागतात.

संदर्भ:

1. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, मध्ययुगीन वांग्मयाचा अभ्यास, पान-54
2. सरदार गं.बा., संत वांग्मयाची फलश्रुती, लोकवांगमय गृह प्रकाशन मुंबई, आठवी आवृत्ती, पान- 44
3. ज्ञानेश्वरी, 11-9
4. रदार गं.बा., संत वांग्मयाची फलश्रुती, लोकवांगमय गृह प्रकाशन मुंबई, आठवी आवृत्ती, पान-62
5. मोहिते शिवाजीराव- संपादक, वारकरी संप्रदाय आणि संत साहित्य, प्रथमावृत्ती कर्मवीर प्रकाशन पुणे, पान-147